

ZBIGNIEW OSIŃSKI

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ POLSKĘ W ROKU 1918 W POLSKICH PODRĘCZNIKACH DO HISTORII WYDAWANYCH W LATACH 1944–1989

WPROWADZENIE

Obowiązkowa, powszechna i najczęściej bezpłatna dla ucznia edukacja zapewnia możliwość w miarę efektywnego, porównywalnego do medialnego oddziaływania na poglądy i postawy ludzi. Chętnie korzystają z tego różne siły polityczne i ideologiczne, które uzyskują wpływ na system oświaty. Instrumentalizują go i stosują działania językowe, by legitymizować założenia ustroju politycznego, uzasadniać przekaz ideologiczny i kulturalny oraz upowszechniać określone systemy wartości. Rozwijają dyskurs edukacyjny, którego wymiar ideologiczny jest realizowany dzięki licznym środkom perswazji¹. Bazują na tym, że człowiek ma świadomość (stan psychiczny, dzięki któremu zdaje sobie sprawę z własnych procesów myślowych i uczuć oraz ze zjawisk zachodzących w środowisku zewnętrznym). Jako wewnętrzną reprezentację rzeczywistości można ją kształtować tak, by rzeczywistość była postrzegana w sposób z góry ustalony. Dzięki oddziaływaniu na ludzką świadomość, manipulowaniu nią można wpływać na poglądy i postępowanie pojedynczych osób i całych grup. Tą właściwością ludzkiego umysłu szczególnie interesują się (od dawna) rozmaite struktury chcące sterować człowiekiem – władze państwowe, Kościoły i związki wyznaniowe, organizacje polityczne itp. Historycy wspominają o istnieniu świadomości historycznej, czyli o zróżnicowanych formach społecznych i indywidualnych wyobrażeń o przeszłości, zjawiskach związanych z włączaniem przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, a także sumie wyobrażeń, opinii, mitów, stereotypów, wartości i symboli dotyczących przeszłości, przez

¹ A. Rypel, *Ideologiczny wymiar dyskursu edukacyjnego na przykładzie podręczników języka polskiego z lat 1918–2010*, Bydgoszcz 2012, s. 303.

których pryzmat jest postrzegana terażniejszość². Świadomość historyczną wprzęga się w działania propagandowe, gdyż dzięki wpływaniu na nią można uwiarygodnić konkretną ideologię, światopogląd, system rządów i poczynania polityczne. Można dla nich zjednać sympatię i poparcie społeczeństwa. W realiach państwa niedemokratycznego, a takim była Polska w latach 1944–1989, do wspomnianych celów na równi z mediami wykorzystywano edukację.

Podręczniki szkolne we wspomnianym okresie funkcjonowały nie tylko w określonych realiach ideologiczno-politycznych, lecz także w ukształtowanym przez nie systemie edukacyjnym. Za Małgorzatą Kosiorek należy go określić jako edukację sterowaną przez pedagogikę autorytarną. Autorka ta uznała, że tak rozumiana odmiana pedagogiki dominowała w działalności szkół w latach 1948–1989 bez względu na przemiany polityczne. Pedagogika autorytarna koncentrowała się na tworzeniu i narzucaniu ideałów, wzorów i celów wychowania wynikających z ideologii marksistowsko-leninowskiej i bieżących potrzeb politycznych władzy; absolutyzowaniu tego, co głosiła, i likwidowaniu możliwości zgłaszania jakiegokolwiek sprzeciwu; narzucaniu „jednolitego frontu wychowawczego” i kolektywizowaniu procesu wychowawczego; krytykowaniu przeszłości państw kapitalistycznych (oraz nich samych) jako źródła zła, zacofania i niesprawiedliwości; popularyzowaniu sukcesów Polski Ludowej i obozu socjalistycznego oraz podporządkowywaniu celów i oczekiwań jednostki potrzebom społecznym. Wzorzec wychowania i kształcenia pokrywał się z modelem propagandy państwowo-partyjnej nie tylko w dążeniu do wychowania nowego człowieka (mającego światopogląd naukowy, obowiązkowego, czujnego, zdyscyplinowanego, ofiarnego), lecz także w sposobie oddziaływania przez ścisłą selekcję i odpowiednie kształtowanie dopływających informacji i wiedzy. Człowieka, zwłaszcza młodego, traktowano jako podatnego na wszelkie zabiegi, jako białą tablicę do zapisania. Opierano się na behawioryzmie zakładającym, że człowiek jest układem sterowanym i kontrolowanym z zewnątrz, np. przez instytucje kulturalne, media, szkoły, partie polityczne itp. Bodźce dostarczane przez środowisko zewnętrzne wywołują określone reakcje i kształtują umysł jednostki. Podstawowym środkiem do wywoływania tych bodźców i osiągnięcia celów wychowawczych tożsamych z polityczno-ideologicznymi było słowo. Upowszechnianie nowych zasad, reguł i wartości, nowego światopoglądu wymagało nowego języka – to on miał wskazywać, co jest dobre, a co złe, co wartościowe, a co szkodliwe³. W takich realiach wszystko to, co zapisano w szkolnych podręcznikach, było niewątpliwie zgodne z celami, które rządzący stawiali przed systemem edukacji.

BADANIA TREŚCI PODRĘCZNIKÓW DO HISTORII

Problem wykorzystania edukacji historycznej w propagandzie ideologicznej i politycznej oraz realizacji polityki historycznej w Polsce w okresie 1944–1989 badała w ostat-

² J. Rulka, *Przemiany świadomości historycznej młodzieży*, Bydgoszcz 1991, s. 15.

³ M. Kosiorek, *Pedagogika autorytarna. Geneza, modele, przemiany*, Kraków 2007.

nim ćwierćwieczu grupa polskich historyków⁴. Ustalono, że prawie wszystkie podręczniki do historii wydawane do lat osiemdziesiątych były przesycone propagandą. Największe nasilenie tego zjawiska odnotowano przed rokiem 1956, ale występowało ono w całym analizowanym okresie. Historia wyróżniała się na tle innych przedmiotów tym, że merytoryczne treści dobierano pod kątem celów ideologicznych i politycznych, a indoktrynacja nie odbywała się przy okazji prezentowania wiedzy, lecz była jej integralną częścią. Wiedza historyczna nie tyle opisywała dzieje i ich mechanizmy, ile przedstawiała ich wizję narzuconą przez rządzących. Intensywność tych zabiegów zależała nie tylko od okresu, w którym dany podręcznik powstał, lecz także od epoki, którą opisywał. Propagandę w największym stopniu wykorzystywano w kontekście historii nowożytnej i najnowszej. W tym celu: podawano nieprawdziwe fakty i dane; ukrywano fakty niewygodne; eksponowano informacje służące celom ideologiczno-politycznych, a pomijano nieprzydatne do ich realizacji; eksponowano określone postaci i organizacje, a milczano na temat innych; forsowano interpretacje niemające pokrycia w rzeczywistości; stosowano słownictwo oddziałujące na emocje, wartościujące, często w znaczeniu odbiegającym od powszechnie przyjętego; narzucano gotowe interpretacje i oceny; porównywano zjawiska i realia nieporównywalne; używano publicystycznej oraz ideologiczno-politycznej nowomowy⁵. Edukacja historyczna w takiej formie była nieodłączną częścią polityki historycznej prowadzonej przez władze.

Według Jacka W. Wołoszyna polityka oświatowa w PRL, wyrażana np. w treści programów i podręczników, służyła m.in. do legitymizacji obozu rządzącego. W tym procesie wykorzystywano trzy podstawowe strategie: racjonalizacji, czyli uzasadniania określonej wizji rzeczywistości za pomocą pojęć zaczerpniętych z ideologii, którą posługiwały się władze; uniwersalizacji, czyli przekonywania, że instytucje i rozwiązania tworzone w myśl tej ideologii służą wszystkim; narracji, czyli tworzenia opowieści potwierdzającej ciągłość ideologii i jej zakorzenienie w przeszłości. W realiach szkol-

⁴ Ważniejsze pozycje książkowe: S. Bober, *Walka o dusze dzieci i młodzieży w pierwszym dwudziestoleciu Polski Ludowej*, Lublin 2011; J. Brynkus, *Komunistyczna ideologizacja a szkolna edukacja historyczna w Polsce (1944–1989)*, Kraków 2013; M. Czyżewski, *Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944–1956*, Toruń 2005; *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945–2009)*, red. E. Gorloff, R. Grzybowski, A. Kołakowski, Kraków 2010; R. Grzybowski, *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2014; J. Gulczyńska, *Przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989*, Poznań 2013; M. Hoszowska, *Praktyka nauczania historii w Polsce 1944–1956*, Rzeszów 2002; E. Kryńska, S. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003; C. Lewandowski, *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych*, Wrocław 1993; Z. Mazur, *Obraz Niemiec w polskich podręcznikach szkolnych do nauczania historii 1945–1989*, Poznań 1995; F. Mielczarek, *Ideologiczno-polityczna indoktrynacja nauczycieli w Polsce w latach 1945–1956*, Opole 1997; *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej w latach 1944–1955*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2002; Z. Osiński, *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989*, Toruń 2006; *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989)*, red. R. Grzybowski, Toruń 2004; *Polityka czy propaganda. PRL wobec historii*, red. P. Skibiński, T. Wiścicki, M. Wysocki, Warszawa 2009; *Przebudować człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności*, red. M. Kula, Warszawa 2001; M. Ryba, *Szkoła w okowach ideologii. Szkolna propaganda komunistyczna w latach 1944–1956*, Lublin 2006; J. Wojdon, *Propaganda polityczna w podręcznikach dla szkół podstawowych Polski Ludowej 1944–1989*, Toruń 2001; J.W. Wołoszyn, *Szkoła jako instrument politycznej legitymizacji władzy partii komunistycznej w Polsce (1944–1989)*, Lublin 2015.

⁵ Z. Osiński, *Nauczanie historii...*

nych największą rolę odgrywała narracja – uwidaczniała się ona w programach i podręcznikach, których treść kształtowali rządzący. W tych bowiem źródłach umieszczano opowieści zbudowane z wyselekcjonowanych faktów rzeczywistych i fikcyjnych oraz propagowano obowiązujące oceny i interpretacje⁶.

Józef Brynkus ustalił, że poprawność ideologiczna programów i podręczników do nauczania o przeszłości była głównym kryterium kwalifikacji do użytku szkolnego, a recenzenci właśnie na ten problem zwracali szczególną uwagę – autorzy i nauczyciele zaś wprzęgnięci w ten mechanizm nie tyle rekonstruowali dzieje, ile tworzyli je na nowo. Szkolna edukacja historyczna charakteryzowała się daleko posuniętą uniformizacją ideową, a jednostronną wizję dziejów narzucano za pomocą metod nakazowo-administracyjnych i takich mechanizmów, jak hospitacje lekcji, sprawdziany i egzaminy. Brynkus ocenił, że ideologizacja edukacji historycznej trwała przez cały okres istnienia PRL, a jej głównym celem była indoktrynacja ideologiczno-polityczna⁷.

Z kolei w publikacji Joanny Wojdon, dotyczącej szkolnych podręczników w PRL, możemy przeczytać, że w przekazie treści historycznych brakowało jakiegokolwiek pluralizmu poglądów, a wizja dziejów miała służyć wyłącznie potwierdzaniu słuszności tez ideologiczno-politycznych, głoszonych przez rządzących. W tym celu uciekano się nawet do kłamstw i manipulacji. Stosowano określenia charakterystyczne dla tekstów ideologicznych i publicystycznych, nadużywano komentarzy i forsowano interpretacje. Starano się jednak stwarzać pozory obiektywizmu dzięki łączeniu materiału propagandowego z merytorycznie poprawną wiedzą historyczną. Przed opublikowaniem podręczników specjalnie powołane komisje i cenzura wnikliwie kontrolowały je pod względem ideologicznym. Dobór treści miał służyć afirmacji ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej oraz skłonieniu młodych ludzi, by się z nią (oraz wartościami ideologicznymi obozu rządzącego) identyfikowali⁸.

CELE I ZAKRES BADAŃ AUTORA

Nie wszystkie szczegółowe zagadnienia zostały jednak należycie zbadane. Ich analiza ma ten walor, że umożliwia wyraziste pokazanie i wyjaśnienie określonych aspektów rzeczywistości. Rozpoznanie treści umieszczanych w podręcznikach pozwala ustalić zasady polityki historycznej, stosowane zabiegi propagandowe oraz system poglądów i postaw, które usiłowano kształtować. Problematyka prezentowania w podręcznikach walki o wolność prowadzonej przez Polaków w okresie I wojny światowej oraz odzyskania niepodległości w roku 1918 nie została dokładnie omówiona, nawet w najpełniejszym opracowaniu dotyczącym szkolnych podręczników okresu 1944–1989, czyli we wspomnianej już książce Joanny Wojdon (*Propaganda polityczna...*). W związku z tym autor postawił sobie za cel ustalenie, jak wspomnianą tematykę wykorzystywa-

⁶ J.W. Wołoszyn, *Szkola jako instrument...*, s. 129.

⁷ J. Brynkus, *Komunistyczna ideologizacja...*, s. 350–351, 457–461.

⁸ J. Wojdon, *Propaganda polityczna...*

no do kształtowania świadomości historycznej w latach 1944–1989, gdy Polska istniała jako państwo niedemokratyczne.

Przeanalizowano pozycje dobrane według następujących kryteriów: znajdowały się w wykazach obowiązujących podręczników dla szkół podstawowych i średnich; ich ramy czasowe obejmowały okres 1914–1920; autor był w stanie dotrzeć do ich treści.

Szkoła podstawowa

1. *Podręcznik historii dla VIII kl. szkoły podstawowej*, red. N. Gąsiorowska *et al.*, Warszawa 1947.

2. G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1951.

3. J. Dutkiewicz, N. Gąsiorowska, H. Katz, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1953.

4. M. Dłuska, J. Schoenbrenner, *Historia dla klasy IV*, Warszawa 1953.

5. J. Kwaśniewicz i in., *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1956.

6. A. Klubówna, J. Stępieniowa, *W naszej ojczyźnie. Podręcznik do klasy IV*, Warszawa 1957.

7. H. Sędziwy, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1958.

8. H. Sędziwy, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1966.

9. M. Wojciechowski, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1970.

10. J. Skowronek, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1975.

11. J. Centkowski, A. Syta, *Historia. Z naszych dziejów. Podręcznik dla klasy IV*, Warszawa 1981.

12. A.L. Szcześniak, *Historia. Polska i świat naszego wieku. Książka pomocnicza dla kl. VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1984.

Szkoła średnia

1. *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, red. Ź. Kormanowa, Warszawa 1952.

2. *Historia Polski 1864–1918. Materiały do nauczania w klasie XI*, red. Ź. Kormanowa, Warszawa 1956 (wyd. 4 zmienione).

3. *Historia 1914–1945 dla klasy III techników*, Warszawa 1966 (podręcznik wydawany od 1956 r.).

4. H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI*, cz. 1: *Od Komuny Paryskiej do końca I wojny światowej*, Warszawa 1965 (podręcznik wydawany od 1959 r.).

5. H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI*, cz. 2: *Od końca I wojny światowej do konferencji w Poczdamie*, Warszawa 1964 (podręcznik wydawany od 1960 r.).

6. R. Wapiński, *Historia dla klasy 3 liceum ogólnokształcącego i technikum*, Warszawa 1979 (podręcznik wydawany od 1967 r.).

WYNIKI BADAŃ

Problematykę walki Polaków o niepodległość w okresie I wojny światowej i starań o ustalenie granic, a także odbudowy państwa polskiego, poruszono we wszystkich podręcznikach, których zakres chronologiczny obejmował lata 1914–1920. Różnice dotyczyły szczegółowości prezentowanej wiedzy, doboru informacji oraz interpretacji

wydarzeń i procesów historycznych. Do czasu reformy oświatowej z połowy lat sześćdziesiątych uczeń stykał się z tymi zagadnieniami w klasach IV i VII (oraz przez krótki czas w VIII) szkoły powszechnej oraz XI liceum ogólnokształcącego i III technikum (po zmianach zaś w IV i VIII klasie szkoły podstawowej oraz III liceum i technikum).

Na początku należy zaznaczyć, że w pierwszych latach po II wojnie światowej za mało było podręczników historycznych, które celowo niszczył okupant, a nie dało się ich szybko wydać z powodu braku sprawnych drukarni. Ze względu na to władze oświatowe zezwoliły, by wykorzystywać nieliczne ocalałe publikacje przedwojenne lub nauczać bez podręczników. Stan taki w wielu rejonach Polski trwał nawet do roku 1947. Z kolei pozycje wydane do roku 1948 zostały wkrótce wycofane z powodu wdrażania szkoły jedenastoletniej oraz zastrzeżeń ideologiczno-politycznych. Podczas narady oświatowej PPR, która odbyła się 30 października 1948 r. w Warszawie, ostro skrytykowano podręczniki z lat 1946–1948. Główne zarzuty dotyczyły niezgodności z marksistowską interpretacją dziejów. Zapowiedziano rewizję treści szkolnych programów i podręczników⁹. Zdecydowanie ostrzejszą krytykę przeprowadził radziecki dydaktyk N. Dajri na łamach czasopisma „Woprosy Istorii” z 1949 r. Zarzucił on autorom polskich podręczników, że nie znają marksizmu, mylnie pojmują proces historyczny, zapominają, że historia wszystkich społeczeństw to dzieje walki klas, nie doceniają walki klasowej, zajmują stanowisko idealistyczne, nie analizują układu klasowego społeczeństw w różnych epokach, podkreślają rolę jednostki w dziejach i uznają, że jej działalność znacząco wpływa na proces historyczny, oraz popełniają nacjonalistyczne błędy w interpretacji¹⁰. W zasadzie sytuacja w zakresie podręczników względnie ustabilizowała się dopiero w początkach lat pięćdziesiątych.

Analiza tych fragmentów podręczników, które dotyczą szeroko rozumianej problematyki odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r., wykazała występowanie kilku zjawisk. Przede wszystkim można wyróżnić okres, w którym wykorzystywano ją do celów ideologiczno-politycznych – od roku 1949 do końca lat siedemdziesiątych. Część podręczników wcześniejszych nie zawierała bowiem manipulacji ideologiczno-politycznych w prezentowaniu interesującej nas tematyki.

Przykładem pozycji z pierwszych lat po wojnie, w której w zasadzie powstrzymano się od wspomnianych manipulacji, jest napisany przez grupę autorów *Podręcznik historii dla VIII kl. szkoły podstawowej*¹¹. W części „Pierwsza wojna światowa” omówiono tematy „Sprawa polska w czasie pierwszej wojny światowej. Upadek caratu” i „Odbudowa Państwa Polskiego. Traktat wersalski”, a w części „Świat pomiędzy pierwszą a drugą wojną światową” – „Wojna domowa w Rosji. Uregulowanie granic Polski”. Scharakteryzowano poglądy aktywistów (antyrosyjscy zwolennicy aktywnej walki) i pasywistów (antyniemiecka endecja) i za bardziej postępowe uznano przekonania tych pierwszych, których najwybitniejszym przedstawicielem był Józef Piłsudski. Następnie

⁹ B. Jakubowska, *Szkolna wizja dziejów narodowych i powszechnych w Polsce 1948–50*, „Wiadomości Historyczne” 1989, nr 2, s. 134.

¹⁰ N. Dajri, *Oszyбочныje uczeбniki*, „Woprosy Istorii” 1949, nr 4, s. 99–104.

¹¹ T. Landecki i in., *Podręcznik historii dla VIII kl. szkoły podstawowej*, red. N. Gąsiorowska, Warszawa 1947.

opisano tworzenie polskich formacji politycznych (Naczelnego Komitetu Narodowego) i wojskowych (Legionów), skutki Aktu 5 listopada i rewolucji rosyjskiej dla sprawy polskiej. W kolejnym wątku przedstawiono, jak w 1918 r. powstawały pierwsze organy państwowości polskiej (Rada Regencyjna, Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie, rząd Ignacego Daszyńskiego w Lublinie), początki walk z Ukraińcami o Galicję Wschodnią, przekazanie władzy Piłsudskiemu, powołanie rządu centralnego, a także postanowienia traktatu wersalskiego. Jedyne trzeci ze wspomnianych tematów zawiera treści wpisujące się w system poglądów Polskiej Partii Robotniczej. Jest to krótki opis wojny z Rosją, w którym zasugerowano, że to Polska była stroną atakującą, a walki te niekorzystnie wpłynęły na powstania śląskie i wyniki plebiscytów. Takie ujęcie tematu raczej trudno uznać za ewidentną manipulację ideologiczno-polityczną.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że we wspomnianym podręczniku zrezygnowano z modelu prezentowania problematyki odzyskania niepodległości typowego dla okresu przedwojennego¹². Przede wszystkim zarówno udział polskich formacji zbrojnych w I wojnie światowej, jak i odbudowę państwa polskiego oraz walki o jego granice w pozycjach przedwojennych opisywano zdecydowanie bardziej szczegółowo. Opisywano nawet znaczniejsze akcje Polskiej Organizacji Wojskowej i bitwy stoczone przez Legiony. Dostarczano informacji o polskich korpusach w Rosji i bitwie pod Kaniowem, o utworzeniu Armii Polskiej we Francji, a przede wszystkim o szczegółach działalności Piłsudskiego, od udziału rodziny Piłsudskich w powstaniu styczniowym, przez jego członkostwo w Polskiej Partii Socjalistycznej, wkład w powołanie Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego, aż po aktywność w I wojnie światowej (Pierwsza Kompania Kadrowa i Legiony, kryzys przysięgowy) i okres odbudowy państwa i walk o granice. Wspominano także o innych postaciach z tego okresu: Władysławie Belinie-Prażmowskim, Tadeuszu Żulińskim, Józefie Hallerze, Kazimierzu Sosnkowskim, Edwardzie Rydzu-Śmigłym, Tadeuszu Lisie-Kuli, Józefie Dowbor-Muśnickim i Ignacym Paderewskim. Podkreślano, że odrodzenie Polski w 1918 r. to efekt pomyślnych rozstrzygnięć militarnych na frontach I wojny światowej, zabiegów dyplomatycznych oraz polskiego wysiłku zbrojnego. Nie uwzględniano znaczenia rewolucji w Rosji. Jednak ani model przedwojenny, ani ten z pierwszych lat po wojnie nie odpowiadał celom ideologiczno-politycznym obozu rządzącego, dlatego w podręcznikach wydawanych od roku 1949 dokonano zdecydowanej zmiany.

W szkole średniej z rozpoczętego w roku 1949 ideologiczno-politycznego eksploatowania tematyki odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. zrezygnowano dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych. Według Jacka W. Wołoszyna wiązało się to z podjętą przez władze próbą, aby ograniczyć w edukacji obecność ideologii. Nie oznaczało to jednak zmiany wzorca wychowawczego ani zestawu wartości, lecz raczej zniwelowanie czynników wywołujących negatywne nastroje społeczne¹³. Mimo to w dalszym ciągu

¹² Zob. W. Martynowiczówna, *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik do nauki historii dla IV klasy szkół powszechnych I stopnia*, Lwów 1938; K. Drewnowski, *Obrazy z dziejów Polski dawnej i obecnej. Podręcznik do nauki historii dla VI klasy szkół powszechnych 2 stopnia*, Lwów 1937.

¹³ J.W. Wołoszyn, *Szkola jako instrument...*, s. 139–140.

w kontekście zdobycia wolności umieszczano informacje o ruchu komunistycznym i próbach wywołania rewolucji proletariackiej. Wciąż wspomniano o znaczeniu rewolucji bolszewickiej dla niepodległości Polski. Treści te nie wpływały jednak bezpośrednio na fałszowanie prezentacji oraz interpretacji procesu odzyskania wolności ani roli głównych osób i podmiotów. Nie pomijano najważniejszych postaci i organizacji, faktycznych twórców niepodległości, lecz w przekazie uwzględniano także te związane z ruchem komunistycznym. Tendencję tę ilustruje nowe wydanie pozycji Romana Wapińskiego *Historia dla klasy 3 liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy 3 technikum*¹⁴. W rozdziale „Sprawa polska w czasie pierwszej wojny światowej” mowa jest o orientacjach politycznych w Polsce i pierwszych próbach ich realizacji, Akcie 5 listopada 1916 r. oraz wpływie rewolucji rosyjskiej na sprawę polską. Z kolei w rozdziale „Odbudowa państwa polskiego. II Rzeczpospolita” znajdują się zagadnienia: odradzanie się niepodległego państwa polskiego, wzrost nastrojów rewolucyjnych na ziemiach polskich, koncepcje granic odradzającego się państwa polskiego, formowanie się granicy wschodniej, wojna polsko-radziecka, walka o granice zachodnie. Podręcznik Wapińskiego jest uboższy w szczegóły niż wcześniej wydane książki autorstwa Henryka Sędziwego, ale nie oznacza to, że pominięto istotne fakty, postaci i struktury. Zamieszczono w nim informacje o działalności Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, Ignacego Paderewskiego, Wincentego Witosa, Ignacego Daszyńskiego, Jędrzeja Moraczewskiego, Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie, Narodowej Demokracji, Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy i Polskiej Partii Socjalistycznej-Lewicy, Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, Agencji Polskiej w Lozannie, Polskiej Organizacji Wojskowej, Rady Regencyjnej, walkach Legionów, Armii Polskiej we Francji i polskich korpusów w Rosji, o tworzeniu lokalnych ośrodków państwowości oraz rządu centralnego i Sejmu Ustawodawczego. Formowanie się granic, powstanie wielkopolskie, powstania śląskie i wojna z Rosją zostały również opisane wystarczająco i zrozumiale. Odpowiednio wyważono proporcje między informacjami dotyczącymi działalności poszczególnych organizacji i postaci. Wapiński zrezygnował ze stosowania fraz wartościujących wobec poszczególnych osób oraz interpretacji ideologiczno-politycznych. Uczniowie otrzymywali skondensowany, ale jasny obraz walki Polaków o niepodległość i odbudowanie państwa.

W programie szkoły podstawowej z ideologiczno-politycznego wykorzystywania kwestii odzyskania niepodległości zrezygnowano na początku lat osiemdziesiątych. Pokazuje to nowy podręcznik dla klasy IV autorstwa Jerzego Centkowskiego i Andrzeja Syty, który zawierał rozdział „Polska znowu wolna”¹⁵. Wspomniano w nim o Legionach i Piłsudskim, Armii Polskiej we Francji, działalności Paderewskiego oraz powstaniu rządu lubelskiego. Opisano rozbrajanie zaborców. Przekaz był neutralny i pozbawiony określeń wartościujących.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych uczniowie klasy VIII poznawali dzieje Polski XX w. z publikacji Andrzeja L. Szczepniaka *Historia. Polska i świat naszego wieku*.

¹⁴ R. Wapiński, *Historia dla klasy 3 liceum ogólnokształcącego i technikum*, Warszawa 1979.

¹⁵ J. Centkowski, A. Syta, *Historia. Z naszych dziejów. Podręcznik dla klasy IV*, Warszawa 1981.

*Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*¹⁶. W rozdziale „Odrodzenie się państwa polskiego w 1918–1921 r.” znalazły się tematy: „Narodziny II Rzeczypospolitej”, „Republika parlamentarna czy republika rad?” oraz „Demokracja parlamentarna w Polsce”. Rozdział „Kształtowanie granic Polski” poświęcono walkom o granice na wschodzie i zachodzie. Poszczególne rozdziały były dosyć krótkie i mało szczegółowe, ale nie dostrzega się manipulowania w doborze informacji. Uczeń dowiadywał się o wpływie sytuacji międzynarodowej na sprawę polską, deklaracjach w tej kwestii przedstawicieli poszczególnych państw, tworzeniu polskich formacji militarnych, a także lokalnych ośrodków państwowości polskiej, powstaniu władzy centralnej, roli Józefa Piłsudskiego, działalności KPRP i rad delegatów robotniczych, Sejmie Ustawodawczym i małej konstytucji, o walkach o granice, w tym wojnie z Rosją, powstaniach w Wielkopolsce i na Śląsku, plebiscytach i traktacie wersalskim. W książce tej nie widać ideologiczno-politycznych interpretacji odnoszących się do odzyskania niepodległości. Jednak takie prezentowanie badanej tematyki było raczej wyjątkiem.

Jak już wspomniano, w roku 1949 nastąpiła radykalna zmiana. Na szeroką skalę zaczęto stosować zabiegi mające zdeprecjonować w oczach uczniów wszystkie sukcesy II Rzeczypospolitej i jej twórców. Według Doroty Malczewskiej-Pawelec i Tomasza Pawelca, łączyło się to z dążeniami rządzących, by wymazać pamięć o Polsce przedwojennej, propagować czarną legendę minionej epoki, zmienić zastaną pamięć i świadomość historyczną. Ważnym celem propagandy prowadzonej w szkołach było zdyskredytowanie II RP, czyli matecznika ideowego ówczesnych przeciwników PZPR – obozu wywodzącego się z Armii Krajowej, NSZ, związanego z PSL i rządem na uchodźstwie, a także takich postaci, jak Stanisław Mikołajczyk, Władysław Anders i Kazimierz Sosnkowski. Polskim komunistom zależało na wykazaniu, że radykalne środki rewolucyjne, które stosują, by zmienić Polskę, oraz ich misja dziejowa wynikają z fatalnych dla narodu rządów przedwojennych. Chcieli uniemożliwić przeciwstawianie rzeczywistości przez nich stworzonej „starym, dobrym czasom przedwojennym”. Znaczenie miał także osobisty rewanżyzm działaczy komunistycznych wobec przeciwników politycznych z czasów, gdy musieli funkcjonować nielegalnie, a wielu z nich odbyło karę więzienia¹⁷.

Manipulowanie wiedzą na temat odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r. najdrastyczniejsze formy przybrało w okresie 1949–1956. W edukacji historycznej na niższym szczeblu szkoły powszechnej używano wtedy pozycji *Historia Polski* Gryzeldy Missalowej i Janiny Schoenbrenner¹⁸, wydawanej od roku 1951. Podobnie jak inne podręczniki z tego okresu książka ta była przesycona interpretacjami opartymi na ideologii marksistowsko-leninowskiej, co wiązało się z bieżącymi interesami politycznymi rządzących. Pokazują to już nazwy rozdziałów: „Wojna imperialistyczna na ziemiach polskich”, „Dzięki zwycięstwu Wielkiej Rewolucji Socjalistycznej powstaje znów Państwo Polskie”, „Walka o władzę Rad w odbudowanym Państwie Polskim”, „Udział Polski

¹⁶ A.L. Szcześniak, *Historia. Polska i świat naszego wieku. Książka pomocnicza dla kl. VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1984.

¹⁷ D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków 2011, s. 253–255.

¹⁸ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1951.

w interwencji antyradzieckiej. Ustalenie granic imperialistycznego Państwa Polskiego”. Obozowi niepodległościowemu, który reprezentował Piłsudski, zarzucono, że wspierał imperializm niemiecki i „wyrzekał się od razu zaboru pruskiego”. Środowisko to miało dążyć do „zaboru ziem niepolskich, ziem białoruskich i ukraińskich”. Polską Partię Socjalistyczną oceniano jako „organizację stworzoną przez burżuazję dla zatrucia polskich robotników fałszywym przekonaniem o potrzebie walki o niepodległość zamiast walki o rewolucję”. Przekonywano, że w okresie I wojny światowej wiązano się z „imperializmem niemieckim lub zachodnim przeciwko polskim masom ludowym”. Piłsudskiego, przywódcę tych zmagania, uznano za zdrajcę klasy robotniczej¹⁹. W publikacji tej propagowano tezę, że rewolucja rosyjska dała Polsce niepodległość, a wojna polsko-radziecka w latach 1919–1920 była udziałem Polski w interwencji antyradzieckiej²⁰. Wśród aktorów wydarzeń dziejących się w momencie, gdy Polska odzyskiwała niepodległość, autorki wymieniały głównie SDKPiL, PPS-Lewicę, KPRP i rady delegatów. Nazwiska Piłsudskiego, Daszyńskiego, Moraczewskiego i Paderewskiego oraz nazwy Narodowa Demokracja, PPS, Rada Regencyjna pojawiały się jedynie incydentalnie i wyłącznie w negatywnym kontekście. O polskich organizacjach zbrojnych i ich walce nie wspomniano. Piłsudskiego określano mianem nacjonalisty oraz imperialisty, który wysługiwał się niemieckiemu imperializmowi. Moraczewskiego przedstawiono jako jego bezwolnego figuranta, a Paderewskiego jako polityka nieudolnego. Ciąg wydarzeń z 1918 r., który zaowocował odbudową państwa, prezentowano jako walkę rewolucyjną mas robotniczych i chłopskich, jako klasowe wrzenie na ziemiach polskich, które na skutek zdrady PPS zakończyło się przejściem władzy przez burżuazję. Wojnę w obronie granic opisano jako przejaw polskiego imperializmu i nacjonalizmu.

W roku 1953 wydano nowy podręcznik dla klasy IV szkoły powszechnej pt. *Historia dla klasy IV* Marii Dłuskiej i Janiny Schoenbrenner²¹. Walkę Polaków o niepodległość w czasie I wojny światowej autorki pominęły, choć ich udział w rewolucji rosyjskiej opisały, jak na program klasy IV, obszernie. W kontekście odzyskania wolności w 1918 r. uczniowie mogli przeczytać tylko tyle, że nastąpiło „dzięki zwycięstwu Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej”²². Jedyne wymienione z nazwy siły polityczne to SDKPiL i PPS-Lewica oraz rady delegatów, a jako główne wydarzenia przedstawiono wrzenie rewolucyjne i powstanie KPRP. Jeżeli chodzi o zmagania o granice Polski, wspomniano wyłącznie o tym, że „burżuazyjne państwo polskie wrogo odnosiło się do młodego państwa radzieckiego. W roku 1919 burżuazyjno-obszarnicza Polska odrzuciła pokojowe propozycje rewolucyjnej Rosji. Wraz z innymi państwami imperialistycznymi wzięła udział w grabieżczym najeździe na ziemię radzieckie”²³.

W szkole średniej od 1952 r. wykorzystywano podręcznik *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI* pod redakcją Żanny Kormanowej²⁴. Problematykę

¹⁹ *Ibidem*, s. 211, 226, 227.

²⁰ *Ibidem*, s. 240, 254.

²¹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner, *Historia dla klasy IV*, Warszawa 1953.

²² *Ibidem*, s. 162.

²³ *Ibidem*, s. 164.

²⁴ *Historia Polski 1864–1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, red. Ż. Kormanowa, Warszawa 1952.

związaną z odzyskiwaniem niepodległości przedstawiono obszernie w pięciu rozdziałach, których autorami byli Jan Kancewicz, Walentyna Najdus i Leon Grosfeld. Pierwszy z nich, zatytułowany „Ziemie polskie w latach 1914–1917”, poświęcono polskiemu orientacjom politycznym w czasie wojny, przebiegowi działań wojennych na ziemiach polskich oraz aktywizacji polskiego ruchu robotniczego. Kolejny, „Mobilizacja sił”, odnosił się do okresu po rewolucji lutowej i zawierał informacje o bolszewickim hasle prawa narodów do samostanowienia, współpracy Legionów z państwami centralnymi i endecji z mocarstwami zachodnimi oraz o nasileniu nastrojów rewolucyjnych w Polsce. Treść trzeciego, „Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa – źródłem odzyskania niepodległości Polski w r. 1918”, dobrze oddaje jego tytuł. W rozdziale czwartym, „Sytuacja rewolucyjna 1918–1919 r. Rady Delegatów Robotniczych. Powstanie KPRP. Ugruntowanie władzy burżuazyjno-obszarniczej”, jest mowa o fali nastrojów rewolucyjnych, działalności rad delegatów, rządzie lubelskim Daszyńskiego, powrocie Piłsudskiego i utworzeniu rządu Moraczewskiego, powstaniu KPRP (później KPP), gabinecie Paderewskiego i Sejmie Ustawodawczym. Także tytuł ostatniego z omawianych rozdziałów, „Antyradziecka i imperialistyczna polityka Piłsudskiego. Wojna 1919–1920”, dobrze oddaje jego treść. W omawianej pozycji w sposób typowy dla okresu stalinowskiego przedstawiono proces odzyskiwania przez Polskę niepodległości. Sugerowano, że po wybuchu I wojny światowej polskie stronnictwa polityczne wspierały zaborców. W zaborze rosyjskim utworzony przez endecję Komitet Narodowy Polski miał zadeklarować wszelką pomoc dla caratu i współdziałał w wojnie po stronie Rosji. Przekonywano, że w Galicji PPS, organizacje strzeleckie i Piłsudski, a także ugrupowania skupione w Naczelnym Komitecie Narodowym, wciągali młodych ludzi do jednostek militarnych wspierających armię austro-węgierską, o niepodległości jednak nawet nie wspominając. Twierdzono, iż ówczesni działacze rezygnowali z przyłączenia do Polski zaboru pruskiego, za najkorzystniejsze dla Polaków uznawali podporządkowanie zaboru rosyjskiego monarchii habsburskiej, „nigdy zaś nie dążyli do niepodległości pełnej i rzeczywistej”²⁵. Tylko robotnicy i chłopci kierowani przez SDKPiL i PPS-Lewicę mieli się konsekwentnie wstrzymać od pomagania którejkolwiek z walczących stron. Autorzy podręcznika mianem agentów imperializmu i zaborców²⁶ określili zarówno aktywistów, czyli PPS, Piłsudskiego i POW, jak i zwolenników orientacji prorosyjskiej, czyli pasywistów. Stosunkowo dużo miejsca i ciepłych słów poświęcili działalności SDKPiL i PPS-Lewicy oraz wrzeniu rewolucyjnemu na ziemiach polskich. Za najważniejsze dla odzyskania przez Polskę niepodległości uznali takie fakty, jak orędzie Rady Piotrogrodzkiej do narodu polskiego, udział Polaków w rewolucji w Rosji, strajki robotnicze na ziemiach polskich, rewolucja październikowa, powstanie rad delegatów, stanowisko Lenina i Stalina oraz Deklaracja praw narodów Rosji. Deprecjonowali niepodległościową aktywność Polaków po ogłoszeniu Aktu 5 listopada i odezwy rosyjskiego Rządu Tymczasowego. Tak napisano o ich rezultatach: „Raz po raz zwoływano rozmaite narady, konferencje i zjazdy. Mnożyły się »towarzystwa«, »komitety«, »kluby«, a nawet »rady polskie«. Różne były ich nazwy – cel jeden:

²⁵ *Ibidem*, s. 255.

²⁶ *Ibidem*, s. 258.

odwrócenie uwagi polskiego robotnika i polskiego żołnierza od rozgrywającej się wokół rewolucyjnej walki klasowej, zatrucie go jadem szowinizmu i religijnego fanatyzmu²⁷. Walki Legionów i działalność POW określono mianem aktywności w służbie imperializmu austro-niemieckiego, a Piłsudskiego – jego pacholka. Kryzys przysięgowy, utworzenie Armii Polskiej we Francji i Rady Regencyjnej przedstawiono jako nieistotne, motywowane chwilowymi interesami taktycznymi. Działania polskich korpusów wojskowych w rewolucyjnej Rosji oraz Narodowej Demokracji zaprezentowano jako obronę stanu posiadania polskich obszarników i przejaw kontrrewolucji. Oceniono, że w roku 1918 nastąpiło „bankructwo burżuazyjnych koncepcji niepodległościowych”, a „Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa stała się źródłem niepodległości Polski”²⁸. Rząd lubelski miał być „kontrrewolucyjną dywersją klas posiadających”, rząd Moraczewskiego walczył z siłami rewolucji, celem przekazania władzy Piłsudskiemu było „zduśnienie rosnącej fali rewolucyjnej”, a wybory do Sejmu Ustawodawczego oznaczały „utwierdzenie władzy burżuazyjno-obszarniczej”²⁹. Winą za wybuch wojny z Rosją obarczano „antyradziecką i imperialistyczną politykę Piłsudskiego” oraz „polską służbę dla imperializmu ententy”. Skutkowały ona „grabieżczym włączeniem do Polski niepolskich ziem ukraińskich i białoruskich”, porażką w plebiscytach i nieudzieleniem pomocy powstaniom śląskim³⁰.

Od 1956 r. wydawano zmienioną wersję omawianej publikacji³¹, ale obraz walki Polaków o niepodległość w latach 1914–1918 pozostał taki sam. Do przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych uczniowie klasy XI poznawali ten aspekt dziejów w wersji z początków lat pięćdziesiątych.

W roku 1953 pojawił się nowy podręcznik dla klasy VII szkoły powszechnej – *Historia dla klasy VII*, autorstwa Józefa Dutkiewicza, Natalii Gąsiorowskiej i Henryka Katza³². W kontekście dziejów przełomu XIX i XX w. oraz sprawy polskiej w czasie I wojny światowej napisano tam tylko o historii ruchu robotniczego oraz poczynaniach Lenina i Stalina. Powtórzono teorię, że odbudowa niepodległej Polski była wyłączną zasługą rewolucji rosyjskiej. Faktografia niewiele wykraczała poza poziom klasy IV, a dobór faktów oraz ich interpretacja nie różniły się od tych w podręcznikach zaprezentowanych wyżej.

Przełom polityczny z 1956 r. nie wpłynął natychmiast na treść podręczników, co częściowo wynika z faktu, iż pisano je jeszcze przed tym przesileniem. Dobrym przykładem jest *Historia dla klasy VII* Jana Kwaśniewicza, Józefa Mężyka, Józefa Pawlika, Kazimierza Prochyry, Henryka Sędziwego i Wincentego Spiechowicza³³. Autorzy w trzech rozdziałach („Naród polski w walce o wyzwolenie ojczyzny”, „Znaczenie Rewolucji Październikowej dla narodu polskiego” i „Rzeczpospolita Polska 1918–1939”) polskim warstwom posia-

²⁷ *Ibidem*, s. 271–272.

²⁸ *Ibidem*, s. 302.

²⁹ *Ibidem*, s. 309–317.

³⁰ *Ibidem*, s. 325–335

³¹ *Historia Polski 1864–1918. Materiały do nauczania w klasie XI*, red. Ż. Kormanowa, wyd. 4 zmienione, Warszawa 1956.

³² J. Dutkiewicz, N. Gąsiorowska, H. Katz, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1953.

³³ J. Kwaśniewicz i in., *Historia dla klasy VII*, wyd. 3, Warszawa 1958.

dającym zarzucili niechęć do sprawy niepodległości Polski. Deprecjonowali walkę Polaków w czasie I wojny światowej, a zwłaszcza działalność Piłsudskiego i żołnierzy Legionów, którzy jakoby dali się wykorzystać zaborcom. Powtarzali tezę o tym, że wolność Polsce zapewniła rewolucja październikowa. Pomijali inne niż robotniczy ruchy polityczne działające w tym okresie w Polsce. Wojnę z Rosją radziecką nazywali udziałem w interwencji antyradzieckiej³⁴. Konstytucji polskiej z roku 1921 zarzucali, że stworzyła fikcyjną demokrację, głównie dla burżuazji.

Można zauważyć, że do roku 1956 odzyskanie niepodległości przez Polskę w roku 1918 przedstawiano za pomocą następujących zabiegów: radykalna wymiana prezentowanych postaci i organizacji na te związane z ruchem komunistycznym; deprecjonowanie polskich organizacji niepodległościowych i wojskowych przy jednoczesnym podkreślaniu roli ruchów typu komunistycznego i robotniczego; wskazywanie, że polskie dążenia wolnościowe blokowały rewolucję proletariacką i służyły imperializmowi; akcentowanie sojuszu polskich i rosyjskich mas ludowych; propagowanie tezy o zasadniczej roli rewolucji październikowej i partii bolszewickiej w odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Forsowano też koncepcję polskiej winy za wojnę w latach 1919–1920, będącą przejawem ambicji imperialistycznych i częścią antyradzieckiej interwencji mocarstw zachodnich. Bardzo widoczne jest znaczne zaburzenie proporcji między ilością informacji dotyczących zdobycia przez Polskę wolności oraz działań ruchu komunistycznego i robotniczego i rewolucji w Rosji, oczywiście na niekorzyść tych pierwszych.

W większości podręczników napisanych po roku 1956 złagodźono tę retorykę, ale większość wymienionych zabiegów stosowano w dalszym ciągu. Publikacja Anny Klubówny i Jadwigi Stępieniowej dla klasy IV szkoły powszechnej³⁵, wydana w 1957 r., nie zawierała informacji o walce Polaków o niepodległość w czasie I wojny światowej. Jedynie wydarzeniom z roku 1918 poświęcono krótki rozdział „Rok 1918. Niepodległość”, gdzie jest mowa tylko o rozbrajaniu zaborców, powstaniach wielkopolskim oraz śląskich. Nie padają nazwiska czołowych polityków z tego okresu, nie wspomniano o polskiej aktywności militarnej, lokalnych ośrodkach władzy ani o rządzie centralnym. Za to w rozdziale wcześniejszym, „U progu nowych czasów”, sugeruje się, że zakończenie wojny i początek lepszych czasów są zasługą Lenina i rewolucji rosyjskiej.

W wydawanej od 1956 r. (a wykorzystywanej nawet pod koniec lat sześćdziesiątych) *Historii 1914–1945 dla klasy III techników*³⁶ dosyć szczegółowo zaprezentowano zarówno dzieje sprawy polskiej w czasie I wojny światowej, jak i powstanie niepodległego państwa polskiego. Każdemu z tych zagadnień poświęcono cały rozdział, a napisali je Paweł Korzec i Zbigniew Marciniak. Przedstawili w nich takie kwestie, jak stosunek mocarstw walczących do sprawy polskiej w początkach wojny, okupacja Królestwa Polskiego, Akt 5 listopada 1916 r., postawa polskich aktywistów i pasywistów, sprawa polska w ostatniej fazie wojny, nastroje niepodległościowe i rewolucyjne na ziemiach polskich, tworzenie lokalnych ośrodków państwowości polskiej, rząd lubelski, gabinet Moraczewskiego,

³⁴ *Ibidem*, s. 121.

³⁵ A. Klubówna, J. Stępieniowa, *W naszej ojczyźnie. Podręcznik do klasy IV*, Warszawa 1957.

³⁶ *Historia 1914–1945 dla klasy III techników*, red. H. Orski, L. Sternik, Warszawa 1967.

Józef Piłsudski – Naczelnik Państwa, rozwój ruchu rewolucyjnego i utworzenie KPRP, uchwycenie władzy w Polsce przez burżuazję, udział Polski w interwencji przeciwko Rosji radzieckiej, plebiscyt na Warmii i Mazurach, powstania śląskie oraz ostateczne ustalenie granic państwa polskiego. Rewolucji lutowej, rewolucji październikowej, ruchom rewolucyjnym po I wojnie światowej i budowie socjalizmu w ZSRR poświęcono jednak po całym rozdziale. Wynikało to z widocznej w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych tendencji do tworzenia bardzo szczegółowych programów nauczania historii. Jeżeli chodzi o zastosowane zabiegi interpretacyjne służące indoktrynacji, to można ich wymienić stosunkowo wiele. Podkreślono zależność polskich ugrupowań niepodległościowych od państw imperialistycznych. Stwierdzono, że endecja opowiedziała się za współpracą z Rosją, ponieważ widziała „w junkierskim cesarstwie niemieckim, które było hegemonom obozu państw centralnych, straszliwe niebezpieczeństwo dla całego świata słowiańskiego”. Wskazano, iż przełomowe znaczenie dla sprawy polskiej miały postawa międzynarodowego ruchu robotniczego i wydarzenia w Rosji w 1917 r. Po rewolucji październikowej „władza radziecka stanęła od pierwszej chwili na stanowisku uznania niepodległości państwa polskiego bez żadnych zastrzeżeń”³⁷. Jesienią 1918 r. „większość społeczeństwa z utęsknieniem oczekiwała ukonstytuowania się niepodległego państwa [...]. Jedynie endecja i obóz konserwatywny domagały się czekania na decyzję mocarstw zachodnich lub państw zaborczych”³⁸. Tłumaczono, że rząd lubelski Daszyńskiego „zahamował wzbурzenie rewolucyjne w kraju i w ten sposób dał czas burżuazji na skupienie sił do walki o władzę”³⁹. Napisano, iż po powrocie Piłsudskiego utworzono nowy rząd, na którego czele stanął „skrajnie prawicowy socjalista Jędrzej Moraczewski – najbliższy zaufany i ślepy wykonawca jego zleceń”⁴⁰. W okresie wojny polsko-bolszewickiej „koła rządzące w Polsce wykorzystywały uczucia patriotyczne narodu [...]. Utożsamiały Rosję radziecką z Rosją carską [...]; głosiły hasło rozszerzenia granic państwa polskiego od morza do morza”, a „rząd radziecki dążył systematycznie do pokojowego uregulowania stosunków z Polską”⁴¹. Polskę do wywołania wojny z ZSRR miały skłonić mocarstwa zachodnie, przysyłając broń, umundurowanie i żywność. Z kolei „dawna nienawiść do zaborcy carskiego ułatwiała szerzenie przekonania, że to Rosja radziecka jest w tej wojnie napastnikiem i że wódz naczelny Józef Piłsudski prowadzi wojnę w obronie niepodległości Polski”⁴². Klęskę bolszewików uzasadniono cytatem z Lenina, który jako jej przyczynę wskazał wyczerpanie własnych wojsk. W okresie plebiscytów rząd polski, „zajęty wojną z Rosją radziecką, nie zatroszczył się dostatecznie o powrót Śląska, Pomorza i Mazur”⁴³.

Wydawany od 1958 r. podręcznik Henryka Sędziwego *Historia dla kl. VII*⁴⁴ zawiera rozdziały „Polacy i sprawa Polski w I wojnie światowej”, „Znaczenie Wielkiej

³⁷ *Ibidem*, s. 29.

³⁸ *Ibidem*, s. 74.

³⁹ *Ibidem*, s. 77.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 80.

⁴¹ *Ibidem*, s. 87.

⁴² *Ibidem*, s. 88.

⁴³ *Ibidem*, s. 90.

⁴⁴ H. Sędziwy, *Historia dla kl. VII*, wyd. 6, Warszawa 1963.

Socjalistycznej Rewolucji Październikowej dla niepodległości Polski”, „Koniec I wojny światowej. Niepodległość Polski” oraz „Walka o władzę w Polsce”. W pierwszym z nich autor, pisząc o polskich stronnictwach politycznych, podkreślił, że tylko SDKPiL i PPS-Lewica wzorem partii bolszewickiej wystąpiły przeciwko wojnie, a pozostałe siły wspierały zaborców. Charakteryzując aktywność Piłsudskiego i walkę Legionów, sugerował, że *de facto* były to działania służące wyłącznie interesom Austro-Węgier, a młodzi Polacy, którzy wstępowali do polskiego wojska i myśleli, iż walczą o niepodległość, byli oszukiwani przez zwierzchników, chcących jedynie przyłączenia zaboru rosyjskiego do monarchii Habsburgów. W drugim rozdziale autor stwierdził: „W programie partii bolszewików, który opracował Lenin, zawarte było żądanie, aby każdy naród miał prawo do decydowania o własnym losie”. Dodał, iż korpusy polskie w Rosji, zamiast walczyć z Niemcami, „rozpoczęły walkę z miejscowymi organami władzy radzieckiej, zajęły się obroną folwarków przed chłopami”, a ostatecznie „falszywe i szkodliwe kombinacje polityków kazały im albo zwracać broń przeciwko walczącemu o wyzwolenie ludowi rosyjskiemu, albo broń złożyć w ręce największego wroga narodu polskiego”. Główna teza tego rozdziału brzmi następująco: „Rozstrzygnięcie sprawy niepodległości narodu polskiego przyniosła Rewolucja Październikowa”⁴⁵. W trzecim rozdziale mowa jest głównie o wrzeniu rewolucyjnym w Polsce w 1918 r., tworzeniu lokalnych ośrodków państwowości polskiej i powstaniu wielkopolskim. W czwartym autor ponownie najwięcej miejsca poświęcił wrzeniu rewolucyjnemu. Poza tym wspominał o powołaniu władzy centralnej, KPRP, a także o likwidowaniu przez rząd rad delegatów.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych pojawił się dwuczęściowy podręcznik Henryka Sędziwego dla klasy XI, wykorzystywany do reformy oświatowej przeprowadzonej w połowie lat sześćdziesiątych. Pierwsza część zawierała rozdział „Sprawa polska podczas pierwszej wojny światowej”, w którym omówiono następujące zagadnienia: orientacja polskich stronnictw politycznych przed wojną, orientacja polskich stronnictw politycznych po wybuchu wojny, państwa walczące wobec sprawy polskiej na początku wojny, ziemie polskie terenem działań wojennych, pierwsze polskie formacje wojskowe w kraju, Akt 5 listopada 1916 r. i jego skutki, rewolucja lutowa i jej wpływ na sprawę polską, kryzys przysięgi i likwidacja Legionów, międzynarodowy charakter sprawy polskiej, polskie formacje wojskowe w Rosji, wpływ rewolucji październikowej na niepodległość Polski. W drugiej części znajduje się rozdział „Powstanie niepodległego państwa polskiego. Walka o władzę”, w którym przybliżono wymienione tematy: wzrost napięcia rewolucyjnego, rady delegatów robotniczych, tworzenie się ośrodków państwowości, powstanie władzy naczelnej, stanowisko PPS w okresie walk o władzę, powstanie KPRP, ustąpienie rządu Moraczewskiego, wybory do Sejmu Ustawodawczego, sprawa granic, granice wschodnie, powstanie w Wielkopolsce i granice zachodnie, sprawa granic Polski na konferencji w Paryżu, udział Polski w interwencji antyradzieckiej, pokój ryski z 1921 r., plebiscyty i ustalenie granic zachodnich, ostateczne ustalenie granic Polski. Każdą z tych kwestii zaprezentowano dosyć szczegółowo, nawet jak na szkołę średnią. Autor tych książek rzetelniej niż twórcy *Historii 1914–1945 dla klasy III tech-*

⁴⁵ *Ibidem*, s. 132–134.

ników zaprezentował polskie starania o odzyskanie niepodległości, przynajmniej jeżeli chodzi o faktografię. Nie oznacza to jednak zupełnego braku ideologiczno-politycznych ustępstw. Państwa uczestniczące w wojnie Sędziwy konsekwentnie nazywał imperialistycznymi, a część społeczeństwa polskiego określał mianem klas posiadających, które przeciwstawiał masom robotniczym i chłopskim. Przychylał się do opinii, że w czasie I wojny światowej najłagodniejszą drogą obrały SDKPiL i PPS-Lewica, które nie poparły żadnego z zaborców. Autor sugeruje też, że działania obozu aktywistów oraz walka zbrojna POW i Legionów nie miały istotnego znaczenia i służyły głównie „kombinacjom polityków”. Podkreślił, iż w przeciwieństwie do nieistotnych deklaracji zaborców dotyczących Polski orędmie Piotrogradzkiej Rady Delegatów z marca 1917 r. „postawiło wobec świata sprawę polską w formie, która zmusiła rządy mocarstw zachodnich do zmiany dotychczasowego stanowiska”⁴⁶. Wspomniał o ogłoszonej przez bolszewików Deklaracji Praw Narodów Rosji i dodał: „zwycięska Rewolucja Październikowa ma więc szczególnie znaczenie dla narodu polskiego”⁴⁷. Opisując poczynania mas robotniczych pod kierunkiem radykalnej lewicy jesienią 1918 r., Sędziwy ocenił, że „celem było zdobycie niepodległości”⁴⁸. W jego opinii rząd lubelski Daszyńskiego hamował rewolucyjną walkę klasy robotniczej, a wysuwając postulat zjednoczenia wszystkich ziem polskich, nie liczył się z faktem, że na zachodnich ziemiach ukraińskich Polacy stanowili mniejszość. Autor uznał, że federacyjne plany Piłsudskiego zmierzały „do rozbicia Związku Radzieckiego, miały na celu podporządkowanie narodów: litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego państwu polskiemu. Były one po myśli interesów burżuazji polskiej oraz magnatów kresowych – potomków danych »królewiat«”⁴⁹. W kontekście zmagania z lat 1919–1920 bolszewików zaprezentował jako stronę dążącą do pokoju, szukającą porozumienia, a Polaków jako sprawców wojny. Antypolską działalność komunistów polskich z tego okresu Sędziwy uznał za antywojenną. Polskie zwycięstwo było jakoby spowodowane nie bohaterstwem i wysiłkiem żołnierza polskiego, lecz błędami bolszewickiego dowództwa, które nie zadbało o zaopatrzenie i ubezpieczenie skrzydeł. Zdaniem autora, zaangażowanie Polski w tę wojnę spowodowało przegranie części plebiscytów o granice zachodnie i północne.

Po reformie oświatowej z połowy lat sześćdziesiątych nastąpiła wymiana pomocy naukowych. Podręcznik historii dla nowo powstałej klasy VIII napisał wspomniany Henryk Sędziwy. Walce o niepodległość i odbudowie państwa poświęcił stosunkowo dużo miejsca, aż pięć rozdziałów (tożsamy z jednostkami lekcyjnymi). W rozdziale „Polacy i sprawa polska w I wojnie światowej” przedstawił następujące zagadnienia: polskie stronnictwa polityczne wobec wojny, polskie formacje wojskowe w kraju, zniszczenia wojenne i okupacja Królestwa Polskiego, koalicja i państwa centralne a sprawa niepodległości Polski, Akt 5 listopada 1916 r. W rozdziale „Powstanie niepodległego

⁴⁶ H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI*, cz. 1: *Od Komuny Paryskiej do końca I wojny światowej*, Warszawa 1965, s. 200.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 204.

⁴⁸ H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI*, cz. 2: *Od końca I wojny światowej do konferencji w Poczdamie*, Warszawa 1964, s. 3.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 19.

państwa polskiego” zaprezentował tematy: postawa partii politycznych, rozbrajanie zaborców, powstanie wielkopolskie, pierwsze ośrodki władzy, powstanie władzy centralnej. Rozdział trzeci, „Walka proletariatu o zdobycie władzy”, dotyczy działania rad delegatów robotniczych i chłopskich oraz powstania KPRP, a kolejny, zatytułowany „Udział Polski w antyradzieckiej interwencji” – przyczyn, przebiegu i skutków wojny. W rozdziale piątym, „Ustalenie granic”, opisano ustalenie granicy wschodniej, traktat wersalski i powstania śląskie. Jeśli chodzi o interpretację wydarzeń i procesów historycznych, podręcznik ten przypomina wcześniej opisane publikacje tego autora, ale faktografia jest zdecydowanie uboższa. Sędziwy powtórzył tezy o słuszności postawy SDKPiL i PPS-Lewicy, nieangażujących się po żadnej ze stron, o niewielkich efektach działań POW i Legionów, o decydującym znaczeniu rewolucji październikowej dla odzyskania niepodległości przez Polskę w roku 1918, o działaniu pierwszych polskich rządów na rzecz klas posiadających i ze strachu przed ruchami rewolucyjnymi, a także o wojnie z bolszewikami jako próbie zniewolenia sąsiednich narodów oraz części interwencji antyrosyjskiej.

Od roku 1970 w klasie VIII wykorzystywano podręcznik Mariana Wojciechowskiego⁵⁰. Część pierwsza, „Odrodzenie się państwa polskiego w 1918 roku”, zawiera opis czterech tematów: „Powstanie niepodległej Polski”, „Utworzenie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, 16 grudnia 1918 r.”, „Wojna polsko-radziecka i jej zaborczy charakter. Granica Polski na wschodzie” oraz „Ostateczne ustalenie granic Polski”. Autor stwierdził: „byłoby uproszczeniem twierdzenie, że Polska odzyskała niepodległość w rezultacie pierwszej wojny światowej”, gdyż w rzeczywistości doprowadziła do tego „zakończona zwycięstwem Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa. Ona to właśnie otworzyła Polsce drogę do niepodległości”⁵¹. Pierwszy z wyżej wymienionych tematów dotyczy tworzenia się lokalnych ośrodków państwowości polskiej, powstania rządu Daszyńskiego i jego manifestu, objęcia władzy przez Piłsudskiego i jego pierwszego dekretu, działalności Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, powołania gabinetów Moraczewskiego, a następnie Paderewskiego, powstania wielkopolskiego oraz wybrania Sejmu Ustawodawczego. W większości tematów, opisując wymienione postaci i wydarzenia, autor nie stosował określeń wartościujących ani interpretacji ideologiczno-politycznych – oprócz trzeciego z wymienionych. Autor zasugerował w nim, że Piłsudski lekceważył polskie granice na zachodzie, a jego polityka wschodnia służyła realizacji interesów polskich obszarników, którzy utracili swoje majątki na Ukrainie i Białorusi. Dodatkowo winą za wybuch wojny polsko-bolszewickiej obarczył stronę polską. Omawiając kształtowanie się pozostałych granic Polski, Wojciechowski propagował tezę, że zmagania z bolszewikami negatywnie wpłynęły na wyniki plebiscytów i powstań śląskich.

W połowie lat siedemdziesiątych wydano podręcznik Jerzego Skowronka dla klasy VII⁵², który zawierał m.in. informacje o walce Polaków o niepodległość w cza-

⁵⁰ M. Wojciechowski, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1970.

⁵¹ *Ibidem*, s. 3.

⁵² J. Skowronek, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1975.

sie Wielkiej Wojny. W rozdziale „Polacy i sprawa polska w czasie I wojny światowej” autor omówił działalność polskich stronnictw politycznych w trakcie wojny i postawę mocarstw wobec sprawy polskiej. W rozdziale o rewolucji październikowej znalazł się podrozdział o jej wpływie na odzyskanie przez Polskę niepodległości. Skowronek szczególnie eksponował ruchy lewicowe. Co prawda, wspominał o Drużynach Strzeleckich, Związku Strzeleckim, Legionach, Piłsudskim i Dmowskim, ale były to pojedyncze zdania. W kontekście tych organizacji i postaci nie użył żadnych epitetów. Powtórzył również tezę o decydującym wpływie rewolucji rosyjskiej na odzyskanie przez Polskę wolności w 1918 r. Udział Polaków w tym wydarzeniu omówił znacznie dokładniej niż walkę o niepodległość.

Z zaprezentowanego przeglądu pozycji z lat pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wyraźnie wynika, że w podręcznikach wydanych po reformie szkolnej z połowy lat sześćdziesiątych problematykę odzyskania niepodległości prezentowano inaczej niż w publikacjach wcześniejszych. Tekstom starano się nadać charakter bardziej merytoryczny, ograniczono wątki ideologiczne. Zrezygnowano z bardziej wyrazistych ideologicznie określeń. Można się pokusić o tezę, że w omawianym kontekście różnice między podręcznikami sprzed reformy i po niej były większe niż między książkami drukowanymi przed rokiem 1956 i później.

WNIOSKI

Przeprowadzona analiza zawartości podręczników pozwala pokazać, jak tworzono obraz odzyskiwania przez Polskę niepodległości w 1918 r., który prezentowano uczniom w szkole, i wykazać jego zmienność. Na szczeblu podstawowym i średnim do 1949 r. rezygnowano z przekazu charakterystycznego dla czasów przedwojennych, w którym mocno eksponowano rolę Piłsudskiego i jego obozu, a także wprost sugerowano, że była ona kluczowa. Od 1945 r. wskazywano na działania także innych polskich sił politycznych i militarnych oraz krytykowano Piłsudskiego za wojnę z Rosją i zaniedbanie sprawy granic zachodnich. Znaczna zmiana nastąpiła w roku 1949. Walczących o niepodległość oskarżano o działalność na rzecz imperialistycznych zaborców, burżuazji i obszarników oraz o okłamywanie młodych ludzi, że będą walczyć o niepodległość, gdy w rzeczywistości przelewali krew za obce interesy. Deprecjonowano wysiłki ruchów niepodległościowych i zarzucano im, że z ich powodu robotnicy nie walczyli o własny interes klasowy. Propagowano tezę, że to rewolucja rosyjska dała Polsce niepodległość, do wojny polsko-radzieckiej w latach 1919–1920 doprowadził Piłsudski i była ona częścią imperialistycznej interwencji antyradzieckiej. Piłsudskiego oskarżano też o zaniedbania skutkujące stratami terytorialnymi na zachodzie oraz o chęć zagarnięcia ziem ukraińskich i białoruskich. Eksponowano rolę ruchów robotniczych i podkreślano, że ich interesy były tożsame z narodowymi. Piłsudskiemu zarzucano zdradę robotników na rzecz burżuazji. Głównego bohatera edukacji okresu międzywojennego starano się na różne sposoby zdeprecjonować w oczach młodych ludzi oraz wypromować ruch robotniczy i rewolucję rosyjską jako główne źródła niepodległości Polski. Przekaz

ten był bardzo szczegółowy i na szczeblu średnim, i podstawowym, także w klasie IV. Interpretacja towarzysząca faktom i nieobiektywne przedstawianie postaci i organizacji nie pozwalały się jednak dowiedzieć, jak naprawdę doszło do odzyskania niepodległości.

Zmiany treści podręczników po przełomie politycznym roku 1956 początkowo nie były duże. Na szczeblu podstawowym głównie ograniczono faktografię i liczbę epitetów, sama wykładnia natomiast pozostała bez większych zmian. Na poziomie średnim w niektórych publikacjach, zwłaszcza wydawanych od połowy lat sześćdziesiątych, rezygnowano z wyraźnego wartościowania postaci i organizacji oraz najbardziej kontrowersyjnych interpretacji. Wciąż jednak promowano tezy o decydującym znaczeniu rewolucji rosyjskiej dla odzyskania przez Polskę niepodległości, o słuszności działań ruchu robotniczego oraz polskiej winie za wojnę z Rosją. W kontekście odzyskiwania wolności dopiero podręczniki z końca lat siedemdziesiątych i z lat osiemdziesiątych były w zasadzie wolne od polityczno-ideologicznych serwitutów. Mimo to należy się zgodzić z Agnieszką Rypel, która ustaliła, że w prawie każdym podręczniku można dostrzec mechanizmy perswazyjne służące do realizowania, dzięki odpowiedniej konstrukcji tekstów, specyficznych strategii dyskursywnych: konstruktywnej (polegającej na kształtowaniu tożsamości zbiorowej) oraz legitymizującej (uprawomocniającej konkretne elementy tejże tożsamości)⁵³. W okresie PRL problematyka wywalczenia niepodległości bardzo dobrze nadawała się do takich zabiegów, ale pojawienie się opozycji politycznej, rosnąca nieufność wobec rządzących, wydarzenia lat 1980–1981, a zwłaszcza masowe upowszechnianie pełnej wiedzy historycznej spowodowały, że manipulacje przekazem w tym zakresie, stosunkowo często i szczegółowo opisywane w publikacjach niezależnych, stały się bardzo widoczne, a przez to nieopłacalne z punktu widzenia potrzeb ideologiczno-politycznych. Świadomość tego mieli zarówno rządzący, jak i autorzy.

Analiza treści szkolnych podręczników historii pozwala sformułować tezę, że przynajmniej do przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych problematykę odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r. wykorzystywano do kształtowania świadomości historycznej i poglądów ideologiczno-politycznych młodych ludzi. Mieli uważać, że o prawdziwe interesy Polski walczył tylko ruch robotniczy, którego spadkobierczynią była PZPR, a jedynym prawdziwym przyjacielem Polaków była bolszewicka Rosja, czyli ówczesny sojusznik Polski – ZSRR. Niewątpliwie ważną rolę odgrywała też negacja mitu założycielskiego II Rzeczypospolitej, opartego na niepodległościowej działalności obozu skupionego przy Józefie Piłsudskim – przekonywano, że skutkowało ona odsunięciem w czasie wprowadzenia w Polsce ustroju socjalistycznego, sprawiedliwszego i bardziej postępowego niż ten funkcjonujący w II RP.

SŁOWA KLUCZOWE

podręcznik do historii, odzyskanie niepodległości w 1918 r.,
indoktrynacja polityczno-ideologiczna, oświata w Polsce

⁵³ A. Rypel, *Ideologiczny wymiar...*, s. 305.

ZBIGNIEW OSIŃSKI – doktor habilitowany, pracownik Wydziału Humanistycznego UMCS w Lublinie. Prowadził badania historyczne m.in. w zakresie dziejów polskiej edukacji w XX wieku oraz funkcjonowania aparatu bezpieczeństwa i komunistycznej indoktrynacji w Polsce. Jego najważniejsze publikacje z tego okresu to książki: *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989*, Toruń 2006; *Janusz Jędrzejewicz – piłsudczyk i reformator edukacji 1885–1951*, Lublin 2007 oraz *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec oświaty na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989*, Lublin 2013. Obecnie zajmuje się problematyką informacji naukowej w Internecie oraz cyfrowej humanistyki i cyfrowej historii. Najnowsze prace z tego zakresu to: *Współczesna humanistyka w Internecie – główne tendencje rozwojowe z perspektywy informatologicznej* [w:] *Biblioteka, książka, informacja, Internet 2014*, red. Z. Osiński, R. Malesa, S. Kotuła, Lublin 2015; *Cyfrowi historycy – przegląd inicjatyw badawczych* [w:] *Humanistyka cyfrowa. Badanie tekstów, obrazów i dźwięku*, red. R. Bomba, A. Radomski, E. Solska, Lublin 2016; *Historia Polski w czasopiśmie indeksowanych w bazie Scopus* [w:] *Współczesne oblicza komunikacji i informacji. Przestrzeń informacyjna nauki*, red. E. Głowacka, M. Jarocki, N. Pamuła-Cieślak, Toruń 2016.

The Restoration of Polish Independence in 1918 in History Textbooks Published Between 1944–1989

The aim – to determine how the presentation included in textbooks about the fight for freedom carried out by Poles during the First World War and regaining of independence in 1918 was used to form historical awareness in 1944–1989, while Poland existed as an undemocratic state; method – critical analysis of the content of history textbooks published in the years 1944–1989; results – conducted analysis of the content of textbooks allowed to determine what image of Poles fighting for independence during the First World War and Poland’s regaining of independence in 1918 was presented to students at school and to show its variability and also how those problematic aspects were conducted in political and ideological propaganda.

KEYWORDS

history textbook, regaining independence in 1918,
political and ideological indoctrination, education in Poland